

Алесь СУША

Вяртанне першага "БУКВАРА"

Сапраўдным гонарам айчыннай кніжнай культуры з'яўляецца той факт, што першая ў свеце кніга, якая мела назву "Буквар", была выпушчана беларускай друкарняй. Таму можна ўпэўнена сцвярджаць, што нашы продкі мелі самае непасрэднае дачыненне да такой важнай культурнай з'явы, як Буквар. Што асабліва цікава і важна, першы Буквар пабачыў свет у 1618 годзе — роўна 400 гадоў таму назад! Таму сёлета мы святкуем юбілей — юбілей Буквара, беларускага Буквара!

Поўная назва гэтай унікальнай кнігі была пазначана наступным чынам: *"Букварь языка славенска писаний чтения оучитися хотящим в полезное руководство"*. Як вынікае з назвы, першы Буквар быў створаны на царкоўнаславянскай ("славенскай") мове. На гэтай мове былі напісаныя самыя першыя беларускія кнігі яшчэ ў XI—XIII стст. Нават у XVII ст. яна яшчэ захоўвала статус мовы высокага духоўнага пісьменства і безальтэрнатыўна выкарыстоўвалася падчас набажэнстваў праваслаўнай і ўніяцкай цэрквамі.

Тым не менш гэтая мова на момант з'яўлення Буквара ўжо не была размоўнай і авалодаць ёю было не так проста. Заняпад царкоўнаславянскай мовы быў відавочным як для прыхільнікаў старажытнай усходняй традыцыі, так і для яе праціўнікаў. І тыя і другія канстатавалі няведанне мовы шырокімі слаямі насельніцтва. Але для адных гэта было прычынай для шкадавання і турботаў, а другія пісалі пранаяўную сітуацыю нібы з задавальненнем. Асабліва відавочным стан царкоўнаславянскай мовы быў для замежнікаў, якія прыезджалі ў Беларусь і мелі магчымасць параўнаць сітуацыі ў розных краінах.

Напрыклад, князь Андрэй Курбскі, які пераехаў у Вялікае Княства Літоўскае з Маскоўскай дзяржавы ў 1564 г., заўважаў, што на беларуска-ўкраінскіх землях хутчэй можна было знайсці знаўцаў грэчаскай або лацінскай мовы, чым царкоўнаславянскай¹. У той жа час вядомы каталіцкі багаслоў, езуіт Пётр Скарга, канстатаваў *"безнадзейны стан"* царкоўнаславянскай мовы ў ВКЛ і спадзяваўся на паварот краіны да заходніх моў. На яго думку, царкоўнаславянская мова была непрыдатнай для задач навукі і асветы. Так, Пётр Скарга пісаў: *"На славянскай мове ніхто ніколі вучоным быць не здолее. Яе ўжо і сёння амаль ніхто дакладна не разумее. Няма на свеце народа, які б на ёй размаўляў, як у кнігах пішуць. Сваіх правіл Граматык і Калепінаў (маецца на ўвазе італьянскі вучоны Амброзіа Калепіна — аўтар непераўздызенага шматмоўнага слоўніка. — А.С.) яна не мае і не можа мець"*².

Натуральна, падобныя словы не маглі не выклікаць адпаведнай рэакцыі. З аднаго боку, усё большае пашырэнне набывала старабеларуская мова, якая пранікла фактычна ва ўсе сферы вуснай і пісьмовай моўнай практыкі, што было важным дасягненнем на

СУША Аляксандр Аляксандравіч.

Намеснік дырэктара па навуковай рабоце і выдавецкай дзейнасці Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, старшыня Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў, кандыдат культуралогіі. Нарадзіўся ў 1982 г. у Мінску. У 2005 г. закончыў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў па спецыяльнасці "культуралогія", у 2007 г. — Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, у 2008 г. — аспірантуру БДУ культуры і мастацтваў. У 2009 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю па тэме "Культурная спадчына грэка-каталіцкай царквы ў Беларусі ў кантэксце дыхатаміі "Усход—Заход". Займаецца вывучэннем гісторыі кніжнай культуры Беларусі, працэсаў фарміравання і выкарыстання культурнай спадчыны, пытанняў міжкультурнага ўзаемадзеяння. Аўтар больш за 250 навуковых публікацый, складальнік шэрагу друкаваных і электронных выданняў па пытаннях культуры Беларусі. Ініцыятар і каардынатар факсімільнага ўзнаўлення многіх кніжных помнікаў.

шляху станаўлення беларускай нацыі. Эйфарыя ад узвелічэння ролі беларускай мовы ярка праявілася ў вершы Яна Казіміра Пашкевіча "Полска квітнет лаціною, Литва квітнет русчызнаю..." З іншага боку, заняпад царкоўнаславянскай мовы не мог не ўспрымацца як трагедыя. Для праваслаўя гэта была "святая", "Божая мова", яна лічылася ледзь не свяцейшай за грэчаскую, бо яе стварылі хрысціянскія святыя Кірыла і Мяфодзій, якіх прыраўноўвалі да апосталаў³. Падобна таму як на Захадзе ў часы сярэднявечча лацінская мова ўспрымалася абавязковай умовай каталіцкай царквы, так і ва ўсходнеславянскім праваслаўным свеце вернасць царкоўнаславянскай мове сімвалізавала вернасць існуючым ідэалагічным і рэлігійна-філасофскім устаноўкам⁴.

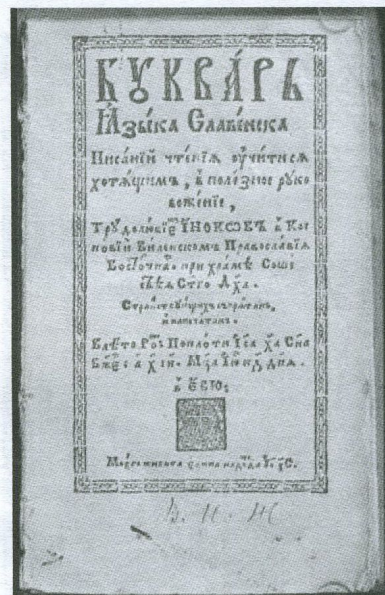
У падобнай сітуацыі неабходна было знайсці канструктыўнае выйсце. Па-першае, даць аргументаваны адказ, забяспечыць ідэйную абарону царкоўнаславянскай традыцыі, што рабіла палемічная літаратура. А па-другое, паказаць, што на гэтай мове магчымая камунікацыя, стварыць для яе ўнармаванне граматыкі і слоўнікі, а для пашырэння і правільнага вывучэння — выдаць падручнікі для навучання чытання і пісьму. З'яўленне Буквара было заклікана не толькі забяспечыць больш эфектыўнае навучанне моладзі царкоўнаславянскай мове, але і павысіць яе ролю і значэнне ў жыцці тагачаснага праваслаўнага грамадства ВКЛ. І гэта сталася вельмі своечасовым.

Больш за тое, з'яўленне навучальных выданняў цалкам адпавядала патрабаванням беларускага грамадства, у якім у XVI ст. адбываліся істотныя змены: раслі гарады і мястэчкі, павялічвалася колькасць адукаваных грамадзян, ствараліся навучальныя ўстановы, адбываўся пастаянны рост тэмпаў кнігавыдання, павялічвалася колькасць прывазных замежных выданняў, адна за адною з'яўляліся новыя бібліятэкі.

Функцыі навучальнай літаратуры выконвалі першапачаткова іншыя выданні. Што сімвалічна, яшчэ Францыск Скарына, выпускаючы ў Празе, а пасля і ў Вільні першыя беларускія кнігі, ставіў перад сабой асветніцкія мэты, спадзяваўся, што яго выданні стануць добрым падручнікам для суайчыннікаў. Першая кніга, выдадзеная Скарынам, — "Псалтыр" — пачыналася з наступных слоў: "Всяко писание Богом водъхненое полезно ест ко учению и ко обличению, исправлению и ко наказанию правды. Да совершен будет человек Божий и на всяко дело добро уготован..." І далей: "Псалом ест... детям малым початок всякое доброе науки, дорослым помножение в науце, мужем мощное утверждение".

Скарына быў упэўнены, што па кнігах Бібліі можна не толькі навучыцца грамаце, але таксама засвоіць "сем вольных навук", якія складалі ўзор еўрапейскай вучонасці: граматыку, дыялектыку, рыторыку, арыфметыку, геаметрыю, музыку і астраномію. Урэшце сам пераклад Скарынам кніг Бібліі на блізкую і зразумелую беларускаму насельніцтву мову быў скіраваны на пашырэнне пісьменнасці між яго суайчыннікамі, далучэнне іх да кніжнай навукі, унар-

Тытульны
аркуш
"Буквара"
(Еўе, 1618).
Асобнік
з Капенгагена.

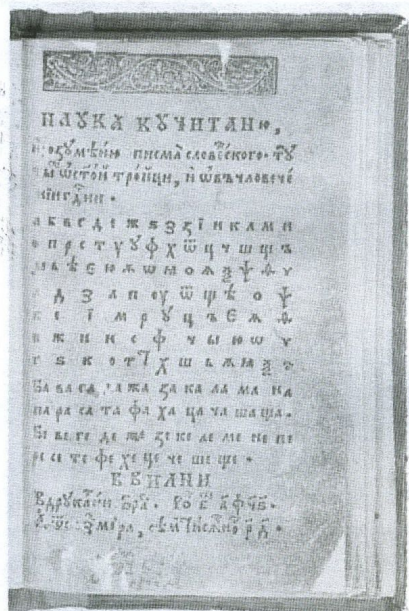
маванне і павышэнне статусу царкоўнаславянскай і беларускай моў.

У Францыска Скарыны было шмат пераемнікаў. Пачаваю ім справу працягнулі шматлікія друкары XVI ст., якія выдавалі кнігі ў тым ліку і для навучальных патрэб. Пасля вяртання з Масквы Іван Фёдараў і Пётр Мсціславец заснавалі друкарню ў Заблудаве (каля Гродна), дзейнасць якой пачалася з выпуску ў 1569 г. "Евангелля вучыцельнага". А праз год у заблудавскай друкарні пабачыў свет "Псалтыр з Часасловам", які сярод іншага таксама прызначаўся для мэта навучання і выхавання.

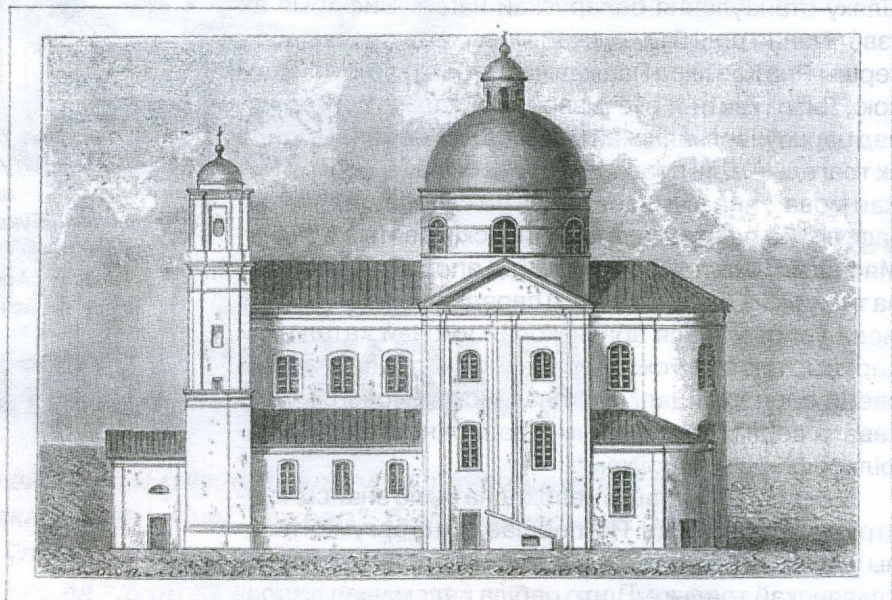
Аднак названыя выданні Скарыны, Фёдарава і Мсціслаўца можна аднесці хіба толькі да перадгісторыі Буквара. Важным крокам на шляху да яго ўзнікнення было таксама з'яўленне ў XV—XVI стст. навучальных рукапісных кніг (граматык), якія асобным раздзелам маглі ўключаць азбуку — пералік літар славянскага алфавіта з рознымі варыянтамі іх напісання, тлумачэннем назваў літар, пазначэннем іх грэчаскіх аналагаў, прывядзеннем прыкладаў слоў на гэтыя літары.

Спрыяльныя ўмовы для ўзнікнення Буквара склаліся ў канцы XVI — пачатку XVII ст. У гэты час імклівага эканамічнага і сацыяльнага развіцця ўзнікла вялікая патрэба ў пашырэнні асветы сярод розных станаў грамадства. Менавіта тады была зацверджана і ўпершыню апублікавана трэцяя рэдакцыя Статута Вялікага Княства Літоўскага. Менавіта тады выдавецкую дзейнасць разгарнулі шматлікія як царкоўныя (прычым усіх канфесій), так і прыватныя друкарні. Па падліках спецыялістаў, на беларускіх землях у другой палове XVI ст. выйшла каля трэці ўсіх кірылічных выданняў у свеце, а на працягу апошняга дзесяцігоддзя XVI ст. у Беларусі было надрукавана больш за палову ўсіх кірылічных выданняў свету.

Безумоўна, у гэты час проста вывучэнне алфавіта ўжо не магло задаволіць чалавека, які імкнуўся да самаўдасканалення. У выніку ў дапаўненне да ўласна

"Наука ку читаню и розумену писма словенского"
Лаўрэнція і Стэфана Зізаніяў. Вільня, 1596.

Віленскі манастыр Святога Духа.
Малюнак 1880-х гг.

азбукі пачалі далучаць тэксты выхаваўчага і рэлігійнага характару, каб навучэнцы здолелі не толькі праверыць свае навыкі на практыцы, але і атрымаць новыя для сябе веды. Дзякуючы гэтаму ўзніклі першыя зборнікі, прызначаныя для навучальных патрэб, якія і сталі прататыпам сучаснага Буквара. Першыя друкаваныя кнігі для пачатковага навучання грамаце з'явіліся ў канцы XVI ст. на аснове менавіта такіх рукапісных зборнікаў.

У Рэчы Паспалітай, у склад якой тады ўваходзілі беларускія землі, першае падобнае выданне было падрыхтавана Іванам Фёдаравым. Такім выданнем стала львоўская "Азбука" 1574 г. Гэта была адносна невялікая кніга (налічвала 80 старонак), якая ўключала алфавіт, кароткія звесткі з граматыкі і арфаграфіі царкоўнаславянскай мовы, а таксама матэрыял для чытання (пераважна малітвы і біблейскія тэксты). Верагодна, "Азбука" аказалася вельмі запатрабаванай, паколькі ўжо праз чатыры гады Іван Фёдараў перавыдаў яе, на гэты раз у Астрожскай друкарні.

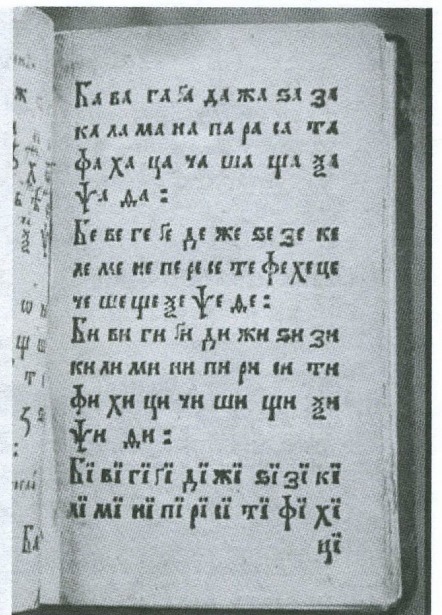
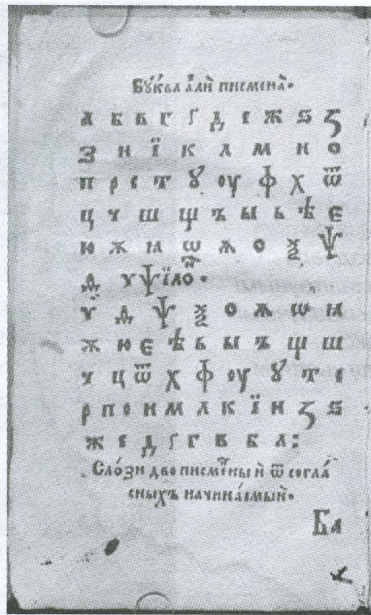
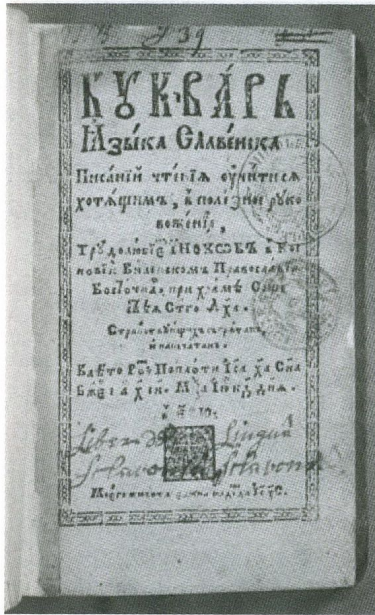
Адна з першых беларускіх друкаваных азбук убачыла свет у віленскай друкарні Мамонічаў у сярэдзіне 1590-х гг. (яшчэ ў 1586 г. у гэтай друкарні выйшла "Граматыка славянскай мовы"). Гэтае выданне ўключала як агульныя звесткі з граматыкі і арфаграфіі, так і дадатковы матэрыял, у тым ліку акраверш, у якім кожны радок пачынаецца на новую літару алфавіта, а таксама малітвы, прытчы Саламона, павучанні з "Апостала". Такім чынам, гэтая кніга па сваім змесце працягнула традыцыю выданняў Івана Фёдарава.

Важнай з'явай стала стварэнне вядомымі беларускімі асветнікамі і царкоўнымі дзеячамі братамі Лаўрэнціем і Стэфанам Зізаніямі новай рэдакцыі азбукі, якая пад назвай "Наука ку читаню и розумену писма словенского" была выдадзена ў Вільні ў 1596 г. Апрача ўласна Азбукі ў структуру гэтага выдання ўвай-

шлі "Лексіс" (даволі вялікі царкоўнаславянска-старабеларускі слоўнік на 1601 слова) і кароткі катэхізіс (зборнік павучанняў па асноўных законах хрысціянскага веравучэння), адрасаваны "хрысціянскім дзецям".

У гэтым шэрагу з'яўленне Буквара было нібы лагічным працягам. На шчасце, нам вядома дакладная дата і месца выдання самай першай кнігі, якая мела такую назву, — яна выйшла 24 ліпеня 1618 года ў друкарні Віленскага Свята-Духава праваслаўнага брацтва, што размяшчалася ў той час у мястэчку Еўе пад Вільняй. Гэта было адно з самых старадаўніх і ўплывовых беларускіх выдавецтваў у Вялікім Княстве Літоўскім. Яно выпускала нямала кніг на царкоўнаславянскай, старабеларускай і польскай мовах.

Віленскі манастыр Святога Духа і праваслаўнае брацтва пры ім з'яўляліся не толькі цэнтрам праваслаўнага жыцця ў Вялікім Княстве Літоўскім, але і найбуйнейшым асяродкам праваслаўнай культуры і асветы. Ад самага моманту свайго ўзнікнення ў 1584 г. менавіта асветніцкая дзейнасць брацтва ўспрымалася як адзін з асноўных кірункаў яго дзейнасці⁵. Фактычна дзейнасць брацтва і пачалася з ініцыятывы па заснаванні школы, на што ў 1584 г. быў атрыманы каралеўскі прывілей. Неўзабаве пры Віленскім манастыры Святой Тройцы паўстала першая ў ВКЛ брацкая школа, па ўзоры якой у хуткім часе былі заснаваны многія іншыя⁶. Школа славілася высокім узроўнем адукацыі, а працавалі ў ёй самыя вядомыя багасловы і асветнікі з праваслаўнага асяроддзя. Пасля заключэння Берасцейскай уніі 1596 г. і прыняцця яе Траецкім манастыром віленскае праваслаўнае брацтва змяніла месца дзейнасці і пермясцілася ў новазаснаваны Віленскі манастыр Святога Духа. Пры гэтым інтэнсіўнасць і значэнне адукацыйнай дзейнасці брацтва для праваслаўнага асяроддзя ніколі не зменшылася.

Тытульны аркуш, аркушы з алфавітам і з двухлітарнымі складамі. "Буквар" (Еўе, 1618).

У сувязі з гэтым абсалютна заканамерным выглядае той факт, што менавіта ў гэтым асяродку з'явіліся многія навучальныя выданні, прызначаныя для патрэб праваслаўнага насельніцтва краіны. Выданні рыхтаваліся і друкаваліся пад апекай брацтва. Яно атрымала дазвол на заснаванне ўласнай друкарні, у якой пачылі свет многія кнігі, прызначаныя для навучання⁷.

Сярод іх выключную ролю адыграў і першы Буквар, які заклаў пачатак новай культурнай традыцыі.

Разгледзім, што ж сабою ўяўляла гэтае выданне. Першае, што кідаецца ў вочы, — невялікі і зручны для выкарыстання памер кнігі — у восьмую долю аркуша. Гэта прыблізна ў два-тры разы меншы фармат, чым памер сучасных буквароў. Менавіта такі памер мелі і папярэднія выданні "Азбук" і іншых кніг для пачатковага навучання грамаце. Аб'ём кнігі складае 54 аркушы. Яны аб'яднаныя ў складзе пяці 8-аркушных, аднаго 10-аркушнага і аднаго 4-аркушнага сшыткаў. Апошні сшытак прадстаўлены толькі ў адным асобніку выдання, і даследчыкамі выказваецца меркаванне пра магчымае яго асобнае паходжанне.

Структура выдання вызначалася характарам навучальнага працэсу ў той перыяд. Напачатку вучні павінны былі засвоіць літары славянскага алфавіта (аз, букі, ведзі і г. д.). Затым яны займаліся складаннем літар у простыя склады з дзвюх літар (букі + аз = ба, ведзі + аз = ва) і трохлітарныя склады. Нарэшце пасля гэтага вучні спрабавалі ўтвараць са складоў цэлыя словы, а затым — сказы.

У сувязі з гэтымі арыенцірамі будавалася структура Буквара. Таму адразу ж пасля кароткай малітвы складальнікі выдання прапануюць перайсці да вывучэння літар славянскага алфавіта. Што цікава, для лепшага запамінання алфавіт прыводзіцца як у звычайным, так і ў адваротным парадку, чаго не сустранеш у сучасных выданнях. Далей ідуць прыклады складоў з дзвюх, трох, чатырох, пяці і больш літар

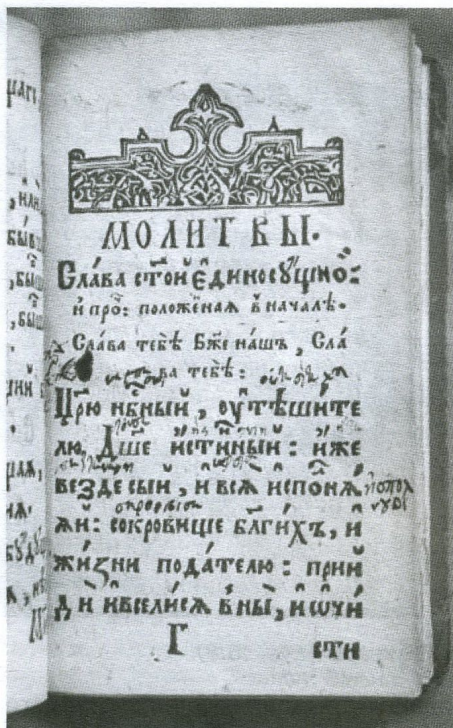
(упершыню ў славянскіх выданнях для пачатковага навучання грамаце), прасцейшыя словы царкоўна-славянскай мовы, пералік знакаў прыпынку і лічбаў у адпаведнасці са старажытнай кірылічнай традыцыяй, даюцца некаторыя правілы граматыкі.

Склад выдання некалькі нагадваў структуру папярэдніх славянскіх кніг для пачатковага навучання грамаце (напрыклад, так званыя "Азбукі" Івана Фёдарова), аднак меў істотна больш складаны змест⁸. З аднаго боку, у "Буквар" не былі ўключаны азбучная малітва і "Сказанне аб пачатку славянскага пісьменства" чарнарызца Храбра. З іншага боку, тут былі зроблены сур'ёзныя змены і дапаўненні ў частцы граматыкі, і асабліва ў тэкстах для чытання.

Апрача адукацыйных задач "Буквар" быў прызначаны для патрэб выхавання, якое ў той час грунтавалася на хрысціянскай сістэме каштоўнасцяў. Менавіта з гэтай мэтай у склад выдання ў якасці важных тэкстаў для чытання ўключаны шматлікія малітвы, рэлігійныя гімны, Сімвал веры, Божыя заповеды, пропаведзі, цытаты з Бібліі, пералік добрых якасцяў чалавека і яго грахоў, а таксама шматлікія іншыя маральна-выхаваўчыя тэксты.

Рэлігійны складнік быў вельмі важным у навучальным працэсе даўняй Беларусі, звычайна нават дамінаваў. Фактычна ўсе навучальныя выданні былі арыентаваныя на замацаванне ў маладым чалавеку хрысціянскай маральнасці, адказнасці, адпаведнасці этычным нормам, адлюстраваным у тэкстах Святога Пісання. Для асветы таго часу важней было не проста навучыць чытаць, але даць арыенцір у тым, што чытаць і як разумець прачытанае; не столькі даць веды па той ці іншай праблеме, колькі выхаваць адпаведнае хрысціянскай сістэме каштоўнайсцяў стаўленне да навакольнага свету.

Урэшце трэба згадаць, што "Буквар" быў падрыхтаваны праваслаўным брацтвам, якое працавала пры

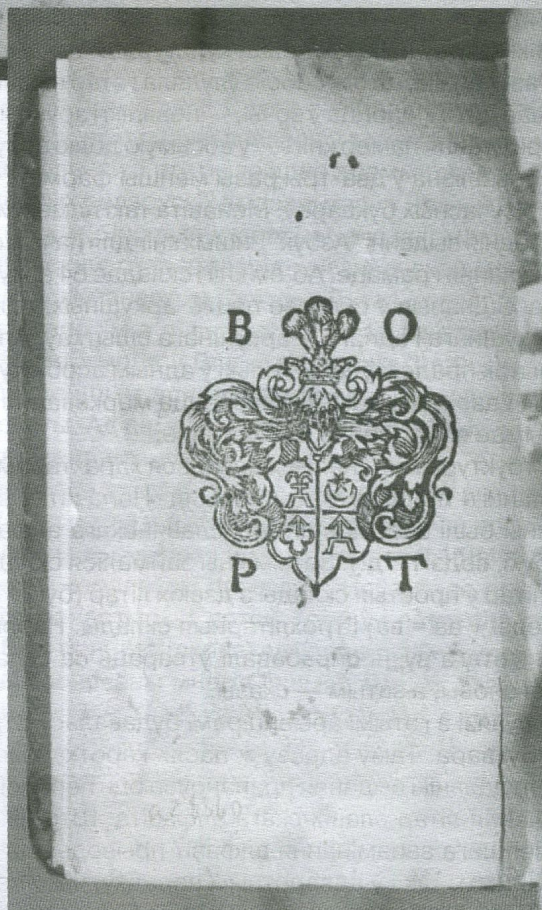
Пачатак
раздзела
з малітоўнымі
і выхаваўчымі
тэкстамі
для чытання.

манастыры, ён быў разлічаны на навучанне ў царкоўных школах. Таму рэлігійны характар гэтага выдання не выклікае ніякіх пытанняў.

Як сёння, так і шмат стагоддзяў таму для навучальных выданняў прыныповае значэнне меў знешні выгляд кнігі і яе мастацкае аздабленне. У "Буквары" выкарыстаны розныя варыянты кірылічных шрыфтоў, што аблягчае ўспрыняцце тэкстаў, стварае добрае візуальнае ўражанне. Ужо на тытульным аркушы змешчаны некаторыя дэкаратыўныя элементы. У гэтым "Буквара" маюцца таксама па-мастацку выкананыя гравіраваныя застаўкі, канцоўка, ініцыялы. Некаторыя элементы арнаменту выкананыя ў стылістыцы віленскіх выданняў Францыска Скарыны, што паказвае пераемнасць традыцый беларускага першадрукара.

Але асабліваю мастацкую прывабнасць выдання ствараюць дзве буйныя і адна маленькая гравюры, выкананыя ў тэхніцы дрэварыту (абразная гравюра па дрэве). Невялікая квадратная гравюра змешчана на тытульным аркушы. Яна выяўляе крыж у вянку. На крыжы-распяці шырока ўжыванае ў хрысціянстве скарачэнне "ІС ХС НИКА", што з'яўляецца лацінскай транслітарацыяй грэчаскага "Ісус Хрыстос Перамогац". Пад выявай — сентэнцыя на царкоўна-славянскай мове: "Моего живота едина наде(ж)да Іс Хс" ("Адзіная надзея ў маім жыцці — Ісус Хрыстос").

Вялікіх гравюр у выданні, як адзначана, дзве. Адна з іх знаходзіцца на 50-м аркушы, на ёй адлюстраваны крыж з дзідай і посахам. Гэтая гравюра выконвае эмблематычныя функцыі і скіроўвае ўвагу чытачоў на галоўны сімвал хрысціянства — крыж. Пры гэтым можна ўбачыць і некаторыя актуальныя сімвалізм гэтай выявы. На ёй распяцце прадстаўлена на фоне гарадской сцяны і размешчана нібыта за сцяною, за горадам. Пры прамой інтэрпрэтацыі перад намі выяўле-

Аркушы з гравюрамі: 1. Гравюра з крыжом, дзідай і посахам. 2. Гравюра з гербам Багдана Агінскага.

на гара Галгофа, на якой быў распяты Ісус Хрыстос і якая сапраўды знаходзілася па-за гарадскімі сценамі Ерусаліма. У той жа час выява можа прадугледжваць і іншыя інтэрпрэтацыі, звязаныя з рэаліямі таго часу, у які яна была створана. Варта згадаць, што незадоўга да выдання "Буквара" з Вільні (за гарадскія сцены горада) была выселена друкарня праваслаўнага брацтва, якая працягвала "несці свой крыж" па-за сталіцай — у невялікім мястэчку Еўе.

Яшчэ адна сімвалічная выява змешчана на адвароце тытульнага аркуша. Яна мае геральдычны характар і дакладна перадае інфармацыю, якую 400 гадоў таму мог прачытаць кожны адукаваны чалавек, але якая выклікае цяжкасці з расшыфроўкай для чытача нашага часу. Герб не падпісаны, каля яго няма прысвячэння, якое б паказвала на прыналежнасць да канкрэтнай асобы. І ўсё ж уладальнік герба можа быць устаноўлены даволі дакладна.

Галоўным элементам выявы з'яўляецца геральдычны шчыт са знакам "Брама" — крыж з раздвоенай верхавінай, які стаіць на двуножцы. Гэты герб належаў шляхецкім родам Агінскіх і Ялавіцкіх. Але ў Ялавіцкіх гэты знак меў некаторыя адрозненні ды і самі Ялавіцкія жылі пераважна далёка ад месца выдання Буквара. Таму ўпэўнена можна казаць пра прыналежнасць дадзенага герба менавіта прадстаўніку роду Агінскіх.

Вакол герба мы бачым яшчэ некалькі выяў, якія даюць дадатковую інфармацыю пра яго ўладальніка. Так, над гербам змешчаны так званы нашлемнік з трыма страусінымі пер'ямі, а вакол герба — мантыя. Нягледзячы на даволі шырокае поле для інтэрпрэтацыі гэтых сімвалаў, можна сцвярджаць, што яны ўказваюць на высокае паходжанне ўладальніка. Кропку ў вырашэнні прыналежнасці герба ставіць расшыфроўка значэння чатырох літар, якія прыведзены па перыметры вакол герба — "В О Р Т".

Калі мы спалучым вядомыя нам звесткі пра герб Агінскіх "Брама", дадатковыя геральдычныя знакі вакол яго з ведамі пра ўладальнікаў мястэчка Еўе, мы абсалютна адназначна здолеем расшыфраваць прапанаваную абрэвіятуру з дапамогай лацінскай мовы — *"Bogdanus Oginski Podkomorensis Trocensis"*. Такім чынам, гаворка ідзе пра князя Багдана Агінскага, трэцяга падкаморыя.

Багдан Агінскі (каля 1568—1625) быў не толькі вядомым дзяржаўным і вайсковым дзеячам Вялікага Княства Літоўскага⁹, але і актыўным апекуном праваслаўя. Менавіта ён быў адным з заснавальнікаў, а ў далейшым старастам Віленскага праваслаўнага брацтва, ён заснаваў брацкую школу ў Вільні. А калі ў 1610 г. дзейнасць друкарні пры Віленскім манастыры Святога Духа была забароненая, ён перанёс друкарню ў свой маёнтак у Еўі (сёння — Вевіс у Літоўскай Рэспубліцы), які фармальна знаходзіўся ў іншым ваяводстве (Троцкім) і дзе дзеянне забароны не было такім адчувальным. Менавіта ў гэтай друкарні на сродкі Багдана Агінскага і выйшла першая ў свеце кніга пад назвай "Буквар".

Мялеціў
Сматрыцкі.

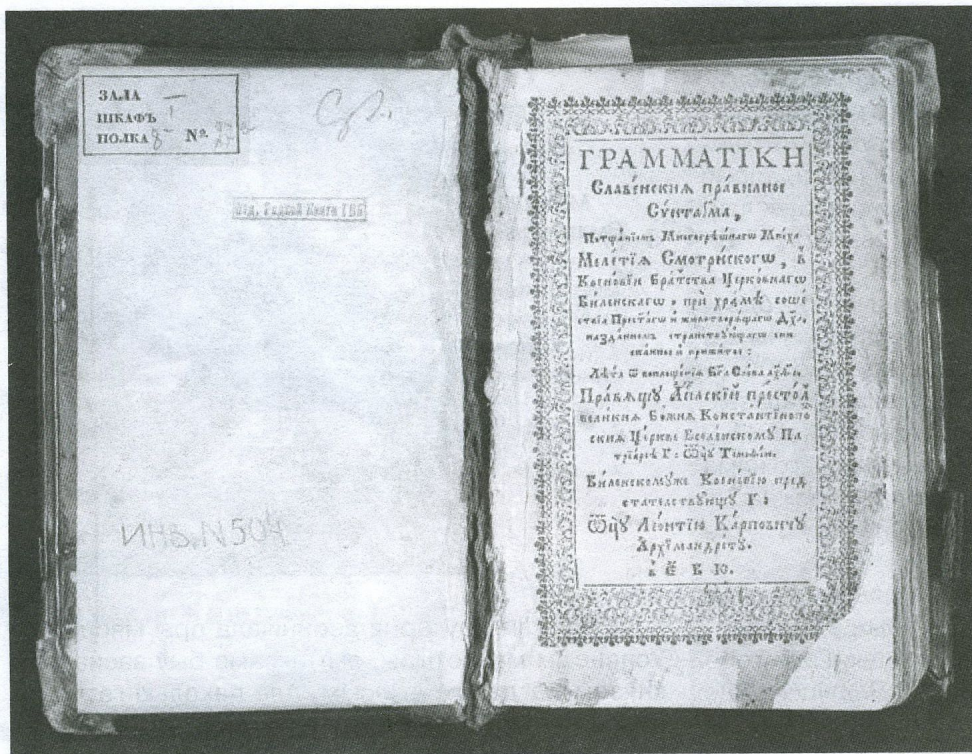
Еўеўская друкарня дзейнічала пры мясцовым Успенскім манастыры, які таксама быў заснаваны князем Багданам Агінскім. Але паколькі гэты манастыр не меў адмысловага каралеўскага прывілея на друкарскую дзейнасць¹⁰, то на еўеўскіх выданнях было пазначана, што яны падрыхтаваны і выдадзены друкарняй Віленскага брацтва ці манахамі Віленскага манастыра Святога Духа. Цікава, што друкарня працягнула сваю дзейнасць у Еўі нават пасля таго, як была знятая забарона на праваслаўнае кнігадрукаванне ў Вільні і ў 1617 г. адноўлена друкарская дзейнасць віленскага праваслаўнага брацтва¹¹.

Імёны аўтараў ці складальнікаў "Буквара" ў самім выданні не прыведзеныя. Толькі на тытульным аркушы змешчана кароткая згадка, што ён "...складзены і надрукаваны працалюбствам вандроўных манахаў у кіновіі¹² Віленскай Усходняга Праваслаўя пры храме Сашэсця Святога Духа". Такім чынам, у Буквары адзначана, што ён складзены манахамі Віленскага праваслаўнага манастыра Святога Духа. Паколькі манастыр меў статус кіновіі, усе манахі не валодалі асабістай уласнасцю і працавалі на агульную карысць манастыра, то любая справа выконвалася ананімна.

Гэтым, відавочна, і тлумачыцца адсутнасць звестак пра аўтараў выдання. Да таго ж нельга ўпэўнена абапірацца і на архіўныя крыніцы, у якіх адлюстравана дзейнасць Віленскага манастыра Святога Духа і яго друкарні.

І ўсё ж, грунтуючыся на другасных сведчаннях, можна выказаць меркаванне пра найбольш верагодных складальнікаў кнігі. Адным з іх, відаць, з'яўляецца вядомы беларускі і ўкраінскі культурны і царкоўны дзеяч Мялеціў Сматрыцкі. Такое меркаванне раней ужо гіпатэтычна выказвалі некаторыя даследчыкі, у тым ліку і такія аўтарытэтныя, як Г.Я.Галенчанка¹³ і Я.Л.Неміроўскі¹⁴. І гэтае меркаванне выглядае даволі заканамерным.

Мялеціў (свецкае імя Максім) Сматрыцкі нарадзіўся каля 1577 г. у вёсцы Смотрич недалёка ад Камянца-Падольскага (сёння Украіна), але яго актыўная

"Грамматикн славенския правилое синтагма" Мялецця Смяццкага (Еўе, 1619).

дзеясць звязаная найперш з беларускімі этнічнымі землямі. Ён быў вядомым грамадскім і царкоўным дзеячам, вучоным-філолагам, таленавітым пісьменнікам-палемістам. Яго талент як непераўздызнага майстра слова яскрава праявіўся пры напісанні палемічных польскамоўных прац "Трэнас", "Антыграфі" і інш.

М.Смяццкі меў, што мае вялікае значэнне ў нашым выпадку, цудоўную адукацыю і сам непасрэдна займаўся навучальнай практыкай. Ён на ўласным досведзе пазнаёміўся з рознымі педагогічнымі традыцыямі таго часу: атрымаў адукацыю ў праваслаўнай так званай Астрожскай акадэміі, каталіцкай езуіцкай акадэміі ў Вільні, пратэстанцкіх універсітэтах Лейпцыга, Нюрнберга, Вітэнберга. Ён працаваў у якасці хатняга настаўніка ў некаторых магнацкіх сем'ях і на ўласным вопыце добра ведаў асаблівасці пачатковай адукацыі.

Важна таксама, што М.Смяццкі быў цесна звязаны з Віленскім манастыром Святога Духа, у якім пабачыў свет першы "Буквар". У брацкай школе пры гэтым жа манастыры ён з 1608 г. займаўся выкладчыцкай дзейнасцю.

Трэба згадаць, што ў 1616 г. Еўеўская друкарня ажыццявіла выпуск знакавага выдання — "Вучыцельнага Евангелля", якое было падрыхтавана, як мяркуецца, М.Смяццкім. Гэта быў пераклад знакамітай кнігі на старабеларускую мову, бо, як тлумачылася ў прадмове, царкоўнаславянская мова для большасці ўжо стала малазразумелай. Гэта адбылося, як бачна, незадоўга да выдання "Буквара". А ў 1619 г. — праз год пасля "Буквара" — у тым жа Еўі выйшла знакамітая "Граматыка" М.Смяццкага.

У той жа час яскравы талент М.Смяццкага нярэдка становіўся прычынай прыпісак яму аўтар-

ства таго ці іншага ананімнага твора. Напрыклад, менавіта яму прыпісваецца найбуйнейшы паэтычны твор, напісаны ў Вялікім Княстве Літоўскім на старабеларускай мове — "Лямант на смерць Лявонця Карповіча" (1620). Пры гэтым твор з'яўляецца ананімным і створаны на мове, якой для напісання сваіх твораў М.Смяццкі амаль не карыстаўся. Таму і ў нашым выпадку нельга ўпэўнена сцвярджаць, што складальнікам "Буквара" з'яўляецца менавіта М.Смяццкі.

Да таго ж не зусім зразумела, чаму М.Смяццкі не ўказаў сваё імя ў выданні, як ён звычайна рабіў. Гэта магло спатрэбіцца пры выданні рэзкіх палемічных твораў (кшталту "Трэнаса" 1610 г.). Але ў рэлігійных навучальных і навуковых выданнях (як яго ж "Граматыка" 1619 г. ці "Вучыцельнае Евангелле" 1616 г.) сваё імя ён не хаваў, а, наадварот, выносіў на тытульны аркуш ці пазначаў у прадмове. У выпадку "Буквара" мы маем дакладную адсылку да калектыўнага складання выдання "працалюбствам вандроўных манашаў у кіновіі Віленскай...".

Такім чынам, можна пагадзіцца з меркаваннем, што М.Смяццкі мог быць адным з ініцыятараў і складальнікаў выдання, але не менш верагодна, што да гэтай працы мелі дачыненне і насельнікі манастыра.

Яшчэ адным верагодным складальнікам "Буквара" мы лічым архімандрыта Віленскага манастыра Святога Духа Лявонця Карповіча, які быў не толькі вядомым і аўтарытэтным праваслаўным дзеячам, але і актыўным стваральнікам сістэмы праваслаўнай адукацыі ў Вільні.

Як мяркуюць даследчыкі, Лявонці (свецкае імя Лонгін, Логвін) нарадзіўся на Піншчыне 8 красавіка 1580 г. у сям'і пратапопа пінскай замкавай царквы Святога Дзімітрыя Міхаіла Фёдаравіча Карповіча.

У самы складаны час для праваслаўнай царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім, калі яна дэ-юрэ знаходзілася па-за законам і не мела нават уласнай духоўнай іерархіі, Л.Карповіч стаў найбольш уплывовай і аўтарытэтай асобай, якая фактычна ачоліла праваслаўныя сілы ў краіне. Менавіта ён ўзначальваў антыўніяцкае супрацьстаянне ў Вялікім Княстве Літоўскім, правёў цэнтралізацыю праваслаўных сілаў і іх умацаванне. У 1613 г. ён неафіцыйна быў абраны епіскапам-"намінантам" Уладзімірскім і Брэсцкім. Памёр Л.Карповіч у 1620 г. дачакаўшыся афіцыйнага прызнання праваслаўя і высвячэння новай праваслаўнай іерархіі. У канцы 1940-х гг. ён быў кананізаваны Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквой, а ў 2011 г. — Беларускай Праваслаўнай Царквой.

Для нашага даследавання істотнымі з'яўляюцца некаторыя аспекты біяграфіі Л.Карповіча, якія дазваляюць выказаць меркаванне пра яго чынны ўдзел у стварэнні "Буквара".

Па-першае, ён быў таленавітым майстрам слова, вядомым публіцыстам і багасловам. Асобныя аўтары лічаць яго адным з першых у Беларусі прадстаўнікоў сістэматычнай тэалогіі, прапаведнікаў, названым за свой талент "залатавусным"¹⁵. Ён напісаў нямала твораў рэлігійнага зместу, якія вызначаюцца і высокімі мастацкімі якасцямі. Сярод іх вылучаюцца казанні на Праабражэнне Гасподняе, Успенне, казанне ў нядзелю перад Раствам, пасланні на Афон і ў Львоў, а таксама прадмовы да выдадзеных ім кніг. Ён дасканала валодаў старабеларускай, царкоўнаславянскай, польскай, грэчаскай і лацінскай мовамі, меў шырокую эрудыцыю і веды.

Па-другое, Л.Карповіча называюць адным са стваральнікаў і першым архімандрытам Віленскага манастыра Святога Духа¹⁶, які на два стагоддзі стаў галоўным цэнтрам праваслаўя ў краіне. Нагадаем, намаганнямі манахаў менавіта гэтага манастыра быў падрыхтаваны першы "Буквар". Л.Карповіч не толькі прымаў удзел у будаўніцтве новай царквы і манастыра Святога Духа ў Вільні (займаў пасаду "строітеля церковного albo вытрикуша"), але і непасрэдна займаўся змястоўным рэфармаваннем манастыра, скіраваным на яго ажыўленне і ўмацаванне. Ён здолеў захаваць актыўнасць віленскага праваслаўнага брацтва, якое значна страціла свой уплыў пасля Берасцейскай уніі. Менавіта ён правёў рэфармаванне манастыра паводле агульнажыхарнага чыну Святога Васіля Вялікага¹⁷. Манастыр стаў кіновіяй (пра што сказана і на тытульным аркушы "Буквара"). Сімвалічна, што ў тым жа 1618 г. у Еўі Л.Карповіч выдаў кнігу "Кінавіён", якая як раз тлумачыла сутнасць кінавійнага манаскага жыцця на падставе тэкстаў Айцоў Царквы. Фактычна гэта быў складзены ім статут манастыра Святога Духа.

Па-трэцяе, менавіта Л.Карповіч з'яўляўся кіраўніком брацкай друкарні, што дзейнічала пры манастыры і на той час была галоўным праваслаўным выдавецкім цэнтрам. Яму была добра знаёмая дзейнасць віленскай брацкай друкарні яшчэ ў 1590-я гг., калі

яна працавала пад кіраўніцтвам Стэфана Зізанія. Менавіта ў той друкарні пабачылі свет вядомыя "Азбука" і "Граматыка", якія былі падрыхтаваныя братамі Зізаніямі і маглі паслужыць узорам для "Буквара" 1618 г. У далейшым Л.Карповіч выконваў працу карэктара і галоўнага тыпографа віленскай брацкай друкарні, а ўрэшце ўзначаліў яе¹⁸. Ён непасрэдна адбіраў матэрыялы для друку, выконваў ці кантраляваў усе выдавецкія працэсы, а таму цалкам імаверна, што мог скласці і "Буквар".

Па-чацвёртае, Л.Карповіч лічыцца рэфарматарам і кіраўніком адукацыйнай справы ў беларуска-літоўскім праваслаўі. Менавіта ён ўзначаліў брацкую школу і стаў яе рэктарам¹⁹. Ён кіраваў узвядзеннем у 1613—1617 гг. новага мураванага школьнага будынка на тэрыторыі манастыра Святога Духа²⁰. Ён жа непасрэдна і выкладаў у брацкай школе на працягу многіх гадоў. Дзякуючы дзейнасці Л.Карповіча віленскую брацкую школу істотна рэфармавалі, былі створаны пяць асобных класаў, павысіўся навучальны ўзровень, школа займела высокі аўтарытэт у грамадстве. Таму можна меркаваць, што ён дасканала ведаў сутнасць навучальнага працэсу і меў неабходны вопыт і паўнамоцтвы для ўкаранення ў адукацыйную дзейнасць навацый, адной з якіх, бясспрэчна, стала выданне і выкарыстанне "Буквара".

Як выдавец, Л.Карповіч гатовы быў браць на сябе адказнасць за сваю дзейнасць. За выданне палімічнага твора М.Сматрыцкага "Трэнас" ён быў арыштаваны ў 1610 г. і на два гады пазбаўлены волі. Таму і рашучасці, і адказнасці, і ўпэўненасці ў сваёй справе яму цалкам хапала. Такі чалавек па сваіх інтэлектуальных, прафесійных і маральных якасцях цалкам мог мець самае непасрэднае дачыненне да выдання першага "Буквара".

У свеце захаваліся толькі два асобнікі першага Буквара. Адзін з іх, на жаль, няпоўны, знаходзіцца ў Даніі, у Каралеўскай бібліятэцы. А другі (поўны) экзэмпляр — у Вялікабрытаніі, у Бібліятэцы Ганаровага таварыства Мідл Тэмпл.

Гэтая бібліятэка размяшчаецца ў гістарычным раёне Лондана — Тэмпл, дзе да XIV ст. мелі сваю рэзідэнцыю знакамітыя рыцары-тампліеры ("храмоўнікі"). Менавіта там знаходзіцца старажытная царква, у якой пахаваны найбольш вядомыя рыцары-манахі гэтага ордэна. Сёння тэрыторыя Тэмпла належыць карпарацыі так званых судовых інаў. Гэтая сярэднявечная традыцыя прыналежнасці адвакатаў ("барыстэраў") да прафесійнага цэха (карпарацыі) захоўваецца і да сёння без істотнага рэфармавання на працягу вось ужо некалькіх стагоддзяў. Традыцыйны ўклад брытанскага грамадства спрыяе працягламу захаванню культурных каштоўнасцяў, якія некалі трапілі на Туманны Альбіён. Часам больш нідзе ў свеце гэтыя каштоўнасці і не засталіся, як мы маем і ў выпадку з першым Букваром.

Нам вельмі пашанцавала, што адзін з асобнікаў гэтага выдання яшчэ ў пачатку XVII ст. быў вывезены ў Лондан калекцыянерам вучэбных выданняў Роберт-

там Эшлі. У далейшым ён трапіў у закрыты для знешняга свету збор лонданскіх барыстэраў, дзе захоўваецца і сёння. Ужо ў гэты перыяд, верагодна, на тытульным аркушы выдання з'явіўся тлумачальны лацінскі надпіс "*Liber de Lingua Sclavonica Sclavonica*" ("*Кніга на славянскай славянскай мове*"). На некаторых старонках выдання мы знаходзім рукапісныя пазнакі, якія пераважна ўяўляюць сабой грэчаскую транскрыпцыю асобных слоў. У 1990 г. стары пераплёт гэтага асобніка быў адрэстаўраваны. Аднак у працэсе вырабу новага пераплёту пры сшыванні кніжнага блока былі часткова пераблытаныя аркушы ў першых сшытках выдання²¹: аркушы 4—6 былі ўплеценыя пасля аркуша 9, а аркуш 16 — пасля аркуша 8.

Выключная рэдкасць і вялікая каштоўнасць першага Буквара зрабілі яго амаль невядомым як для навукоўцаў, так і для шырокай грамадскасці. Амаль ні ў аднаго з беларускіх даследчыкаў раней не было магчымасці ўбачыць унікальнае выданне на свае вочы. На радзіме ніводнага асобніка не захавалася: іх проста "зачыталі да дзірак", як часта бывае з вучэбнымі выданнямі. А атрымаць доступ да закрытай прыватнай калекцыі, якая знаходзіцца за сотні кіламетраў ад Беларусі, аказалася не так проста.

Упершыню кніга была згаданая ў 1957 г. у аглядзе славянскіх выданняў Каралеўскай бібліятэкі ў Капенгагене, падрыхтаваным Хелен Кронэ. У выданні было змешчана вельмі кароткае апісанне кнігі — скарачоная назва, дата і месца выдання, фармат і аб'ём: "*Bukvar' jazyka slavenska ... trudoljubiem inokov v koinovii Vilenskom... napecatan. (Abc.) Ev'e 24, VII,*

1618. 8°. (49) bl"²². Больш дэталёвы аналіз выдання быў зроблены вядомым дзеячам беларускай эміграцыі, уніяцкім святаром Аляксандрам Надсанам. У 1973 г. на старонках рэдагаванага ім часопіса "Божым шляхам" ён апублікаваў артыкул "Еўеўскі буквар 1618 г."²³. У гэтым артыкуле а. Аляксандр даў апісанне лонданскага асобніка "Буквара" з Біблія тэкі Мідл Тэмпл.

Першыя публікацыі ў СССР, дзе разглядаўся "Буквар" 1618 г., былі падрыхтаваныя расійскім гісторыкам кнігі і публіцыстам Аляксандрам Анушкіным. Ён атрымаў мікрафілім капенгагенскага асобніка выдання і на аснове яго аналізу ў 1978 г. апублікаваў адпаведны артыкул-даследаванне²⁴. У далейшым да выдання эпізадычна звярталіся іншыя, пераважна расійскія, даследчыкі. Аднак навуковай і тым больш шырокай грамадскасці Беларусі, за рэдкімі выняткамі, гэтае выданне заставалася амаль невядомым. Адзіным выключэннем з'яўляюцца навукова-папулярныя працы Марата Батвінніка, у якіх аўтар звярнуў на выданне асобную ўвагу²⁵.

Дзякуючы спрыянню брытанскіх беларусазнаўцаў, выкладчыкаў Лонданскага ўніверсітэта, і перш за ўсё Джыма Дынглі, у 2015 г. мы атрымалі магчымасць на ўласныя вочы пазнаёміцца з каштоўным помнікам і вывучаць яго даволі дэталёва. Тады ж намі была зроблена і першая лічбавая копія выдання. У далейшым пры спрыянні кіраўніцтва бібліятэкі была выраблена больш якасная лічбавая копія, на падставе якой сёння рыхтуецца факсімільнае ўзнаўленне.

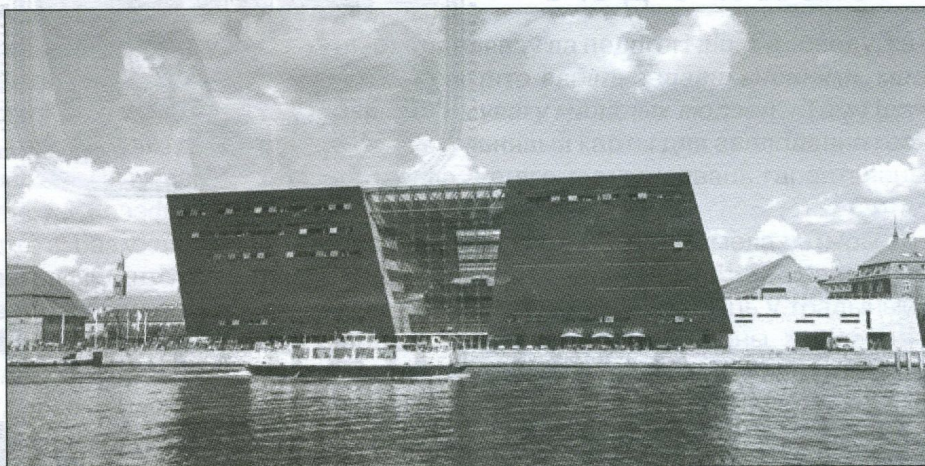
Вяртанне цікавасці да першага "Буквара", якая ўзнікла ў сувязі са святкаваннем 400-годдзя з часу яго выдання, вядзе да актуалізацыі дасягненняў айчынай асветніцкай думкі і вучэбнай практыкі. А нам ёсць чым ганарыцца — першы ў свеце "Буквар" прыдумалі нашы продкі. І гэта быў пачатак новай традыцыі: большасць пазнейшых беларускіх выданняў Буквара мелі амаль такую ж назву. Сёння па кнігах з назвай "Буквар" вучацца ў многіх краінах свету. З яе пачыналася першае навучанне нашых дзядуль і бабуль, нашых бацькоў, ды і нас з вамі! Сёлета мы маем унікальную магчымасць адсвяткаваць 400-годдзе гэтай традыцыі, 400-годдзе Буквара, беларускага Буквара.

Юбілей першага "Буквара" павінен быць выкарыстаны для развіцця сучаснай культуры Беларусі. Сёння распрацавана і ўжо часткова рэалізуецца праграма святкавання 400-годдзя "Буквара". Яна ўключае падрыхтоўку і правядзенне шматлікіх выстаў, у тым ліку выставы "Беларускі буквар: 400 гадоў гісторыі", на якой у сценах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі дэманстраваліся знакамітыя айчыныя буквары, азбукі і лемантары XVI—XXI стст. — розныя па складзе, графіцы, мастацкім аздабленні, педагагічных прыёмах навучання чытанню і пісьму. Яшчэ адна выстава бібліятэкі — "Буквары народаў свету" — закліканая прадэманстраваць агульнасусветную практыку падрыхтоўкі і выдання падручнікаў для пачатковага навучання грамаце. На гэтай выставе можна ўбачыць

Уваход у Бібліятэку Мідл Тэмпл у Лондане.

Каралеўская
бібліятэка
Даніі.

больш за тысячу буквароў на амаль 600 мовах свету. Галоўным навуковым мерапрыемствам святкаванняў павінны стаць Міжнародныя кнігазнаўчыя чытанні, якія сёлета таксама прымеркаваныя да гэтага знакавага юбілею. Важнейшай падзеяй павінен стаць выпуск факсімільнага ўзнаўлення першага "Буквара", працу над якім ужо сёння вядзе Нацыянальная бібліятэка Беларусі. Запланаваны комплекс мерапрыемстваў, скіраваныя на вяртанне ў навуковы і грамадскі зварот знакавай з'явы нацыянальнай культуры, каштоўнага помніка асветніцкай думкі Беларусі — "Буквара" 1618 г. У той жа час правядзенне святкаванняў павінна паспрыяць патрыятычнаму выхаванню беларусаў, стаць падставай для гонару за дасягненні нацыянальнай культуры.

⁸ Голенченко Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI — середине XVII в. Минск, 1989. С. 156.

⁹ Polski słownik biograficzny. T. 23/3. Z. 98. Warszawa, Kraków, Wrocław [etc.], 1978. S. 599-600.

¹⁰ Гісторыя беларускай кнігі: у 2 т. / пад агульнай рэдакцыяй М.В. Нікалаева. Т. 1: Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М.В. Нікалаеў. Мінск, 2009. С. 218.

¹¹ Гісторыя беларускай кнігі: у 2 т. Т. 1. С. 220.

¹² Кіновія (ад грэч. Κοινοβιον — "агульны" і грэч. Βίος — "жыццё") — назва манастыроў, у якіх насельнікі не маюць асабістай маёмасці, ежу і адзенне атрымліваюць па распараджэнні настояцеля з агульнай уласнасці, а таксама працуюць на агульныя патрэбы манастыра. Настояцелі ў такіх манастырах абіраюцца браціяй і зацвярджаюцца на пасадзе сінодам, па прадстаўленні епархіяльнага архірэя.

¹³ Голенченко Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI — середине XVII в. С. 156.

¹⁴ Немировский Е.Л. Азбуки Ивана Федорова, его учеников и последователей. Пятигорск, 2015. С. 135.

¹⁵ Славянамоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага XVI—XVIII стст. Мінск, 2011. С. 14.

¹⁶ Леонид, архим. Леонтий Карпович, церковный вития православной юго-западной Руси в XVII ст., и два его слова // Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва, 1878. Кн. 1. С. 10 нн. (1 паг.).

¹⁷ Левшун Л.В. Леонтий Карпович: жизнь и творчество. Минск, 2001. С. 39.

¹⁸ Там жа. С. 35.

¹⁹ Славянамоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага XVI—XVIII стст. С. 14-15.

²⁰ Леонид, архим. Леонтий Карпович, церковный вития... С. 12 нн. (1 паг.).

²¹ Немировский Е.Л. Азбуки Ивана Фёдорова... С. 136.

²² Crone H. Gamle Slaviske tryk i det Kongelige bibliotek // Fund og Forsking det Kongelige bibliotek samlinger. 1957. Bind 4. S. 62.

²³ Надсон А. Еўеўскі буквар // Божым шляхам. 1973. № 21. С. 3—9.

²⁴ Анушкин А.И. Предшественник "Грамматики" Смотрицкого (Учебник 1618 года, неизвестный нашей библиографии) // Книга. Исследования и материалы. Москва, 1978. Сб. 36. С. 154—159.

²⁵ Ботвинник М.Б. Откуда есть пошел букварь. Минск, 1983. С. 61—63.

¹ Устрялов Н. Сказания князя Курбского. 2-е изд., исправленное и дополненное. Санкт-Петербург, 1842. С. 257.

² Skarga P. O Jedności Kościoła Bożego pod iednym Pasterzem Y o Greckim od tey Jedności odstąpieniu: z Przestroga y upominanim do Narodow Ruskich przy Grekach stoiących: Rzecz krotka na trzy części rozdzielona / Teraz przez K[siędza] Piotra Skargę Zabrania Pana Jezusowego wydana. Wilno, 1577. S. 359—361.

³ Успенский Б.А. Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка // Византия и Русь. Москва, 1989. С. 208.

⁴ Свяжынскі У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // METRICIANA: даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. 1. Мінск, 2001. С. 133.

⁵ Харлампович К.В. Западнорусские церковные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII в.: (речь перед защитой диссертации: "Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви", 10 января 1899 г.). Б. м., 1899. С. 6-7.

⁶ Харлампович К.В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898. С. 281.

⁷ Харлампович К.В. Западнорусские церковные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII в. С. 14-15.